

“ПАСТКИ” АКТУАЛЬНОСТІ ТА “ЧОРНІ ДІРИ” ВПРОВАДЖЕННЯ НАУКОВИХ РЕЗУЛЬТАТІВ

або ВИПЕРЕДЖУВАЛЬНИЙ РОЗВИТОК ПСИХОЛОГІЧНОЇ НАУКИ ЯК УМОВА ЇЇ ПРАКТИЧНОЇ РЕЛЕВАНТНОСТІ

*Шановний читачу!
Оприлюднюючи цю статтю, я усвідомлюю її деяку
тематичну обмеженість. Адже порушені в ній проблеми
розглядаються переважно на прикладах однієї наукової сфери.
Проте не меншою мірою ці проблеми характерні і для багатьох інших
галузей суцільногуманітарної науки, а можливо й не лише соціогуманітарної.
Отже, маю надію, що стаття зацікавить не тільки психологів,
а й більш широке коло читачів.*
Автор

Микола Слюсаревський
канд. психол. наук,
член-кореспондент
НАПН України,
директор
Інституту соціальної
та політичної психології
НАПН України,
м. Київ

“Наука – як півень, який кричить, коли навколо ще ніч”

Найперша вимога, яку висувають до будь-якого наукового дослідження, – його актуальність. І відповідно найтяжчий висновок, який може бути висловлений на адресу науковця, полягає у визнанні здійсненого ним дослідження неактуальним, що рівноцінно визнанню зусиль, часу і коштів, які пішли на це дослідження, марно витраченими. Природно, такі висновки нікому не потрібні – ні науковим працівникам, ні тим паче керівництву наукових установ, тож аби їх уникнути, ще на стадії планування науково-дослідних робіт ретельно відсівають задуми досліджень, до яких виникає підозра в їхній недостатній актуальності, і надають безумовну перевагу найбільш актуальним проектам.

Яке ж дослідження чи задум дослідження є актуальним? Відповідь, здавалось би, очевидна: те, що розв’язує чи обіцяє розв’язати важливу на даний момент, злободенну, назрілу проблему (саме так трактують актуальність тлумачні словники). Але насправді не все тут є настільки очевидним.

Актуальність дослідження можна розглядати як у суто науковому сенсі, виходячи з логіки розвитку науки, беручи до уваги “білі плями” на її предметному полі, так і під суто прагматичним кутом зору, орієнтуючись на потреби тієї сфери суспільної практики, яку “обслуговує” та чи та наукова дисципліна. У першому випадку говорять про наукову, у другому – про практичну актуальність дослідження. Можна, мабуть, скористатися й іншими термінами, популярними в сучасному наукознавстві. Воно, як відомо, розмежовує когнітивну і соціальну детермінацію наукових ідей, когнітивні і соціальні складові наукового пізнання тощо. За аналогією наукову актуальність дослідження можна іменувати когнітивною, а практичну – соціальною. І така термінологія, напевне, буде більш прийнятною для соціогуманітарних наук, зокрема й для психологічної.

Але які б терміни ми не використовували, не можна пройти мимо тієї обставини, що ці два види актуальності – наукову (або когнітивну) і практичну (або

соціальну) – вдається гармонійно поєднати в одному й тому самому дослідженні далеко не завжди. Нерідко трапляється так, що логіка розвитку науки вимагає пріоритетного розроблення одних проблем, а нагальні на даний момент потреби суспільної практики – дещо або й зовсім інших. Тоді практична актуальність заходить у суперечність із науковою. І позаяк перспективи фінансування досліджень апріорі обумовлені їх суспільною затребуваністю (дійсною чи декларованою), ця суперечність розв'язується, як правило, на користь практичної актуальності. Інтересами науки доводиться жертвувати.

Чимало запитань породжує й сам спосіб визначення актуальності. Добре було б, якби існували об'єктивні критерії її оцінювання. Однак таких критеріїв немає. Оцінюючи ступінь актуальності дослідження – як наукової, так і практичної – покладаються на думку чи то наукової спільноти, чи то потенційних споживачів наукової продукції, людей, які репрезентують інтереси суспільної практики. Або ж просто намагаються уявити, якою може бути їхня думка. Щоправда, останнім часом на протигау такій, сказати б, уявлюваній актуальності дедалі наполегливіше запроваджують формалізовані процедури її експертного оцінювання за допомогою тих чи тих шкал. Ці процедури, безперечно, потрібні й корисні. Але за великим рахунком їх запровадження суті справи не змінює. Оцінка актуальності дослідження (як і його наукової новизни, практичної значущості тощо) залишається суб'єктивною думкою експерта.

А коли так, то єдиною гарантією релевантності експертного висновку може бути лише авторитет його автора.

Де ж знайти найавторитетніших і неупереджених експертів?

В умовах інтеграції української науки до європейського і світового наукового простору їх логічно шукати передусім серед провідних зарубіжних учених, що вже й робиться. Проте чи в кожній галузі вітчизняної науки провідні зарубіжні фахівці спроможні правильно оцінити актуальність пропонованих досліджень? У попередніх публікаціях з питань соціальної психології [8] було показано, що на Заході не розвиваються належною мірою якраз ті напрями соціальної психології, котрі є пріоритетно важливими в контексті найгостріших викликів сьогодення. Але навіть якщо б стан соціальної психології за рубежом був і значно кращим, якщо б вона безпомилково відгукувалася на потреби тих суспільств, у межах яких функціонує, все одно зрозуміло, що незбіжність цивілізаційних ритмів суспільного розвитку різних країн і народів не дає змоги безоглядно орієнтуватися на світову наукову кон'юктуру, коли йдеться про визначення актуальності соціально-психологічних досліджень, які здійснюються чи плануються в Україні.

При цьому слід пам'ятати також, що соціогуманітарна наука – не тільки наука, а й складова національної культури, особливість та цінність якої зарубіжним експертом можуть навіть не усвідомлюватись. Отже, зі світовою науковою кон'юктурою, звісно, слід рахуватися – щоб на рівних вести діалог із зарубіжними колегами, разом з ними брати участь у спільних дослідженнях, здобувати гранти, але підпорядковувати їй геть усі напрями науково-дослідної роботи у соціогуманітарній сфері нерозумно і неприпустимо. Це перекреслило б саму можливість отримання наукових результатів, що не мають аналогів у світі, з одного боку, і могло б завдати непоправної шкоди національній культурі, з іншого.

Не менш хистким підґрунтям оцінювання актуальності наукових досліджень, зокрема психологічних, є також думка потенційних споживачів наукової продукції. Не становлять винятку в цьому сенсі й практичні працівники найвищого рангу, особи, уповноважені здійснювати державне регулювання у науковій сфері, бодай ті з них, котрі мають наукові ступені. Перекопувати, що практичні працівники (педагоги, менеджери, управлінці тощо), мовляв, самі краще знають, чого й коли вони потребують від психології як науки, може лише дуже наївна людина, яка ніколи безпосередньо не обговорювала з ними такі питання. Грамотно сформулювати актуальне суспільне замовлення для психологічної науки їм заважає вкрай низький рівень психологічної культури всього нашого суспільства, а отже, й переважної більшості практичних працівників.

Утім і за вищого рівня психологічної культури від практичного працівника зазвичай не доводиться очікувати такого бачення психологічної проблематики, яке б гарантувало справді новаторські, неординарні рішення, що й закономірно. Бо то велика ілюзія, що практик виокремлює і відрефлексовує проблеми, які його найбільше хвилюють, безпосередньо на основі своєї практичної діяльності. Насправді процес убачання ним наявних проблем опосередкований усталеними теоретичними підходами, до того ж здебільшого позапсихологічними (засвоєними в університеті, під час самоосвіти, споживання медійних повідомлень тощо). А для дійсно новаторських рішень потрібні нові підходи, що виходять за межі усталених психологічних та інших теорій. Проте практик цього за межів'я, як правило, просто не бачить.

І наукові ступені самі по собі тут мало важать. Адже навіть захистивши дисертацію, практик залишається практиком. Він мислить скоріше технологічно, ніж науково. У цьому його перевага, але й обмеженість. Особливості технологічного мислення спричиняються зокрема до ототожнення уявлень про науковий проект з нормативами проектної діяльності у практичній сфері. Як зазначають **О.М. Новиков** і **Д.О. Новиков**, ця діяльність передбачає заздалегідь визначений результат реалізації проекту, що співвідноситься з близькими за типом і масштабами попередніми зразками, тоді як сказати наперед, яким буде нове знання, що має з'явитися в результаті наукового дослідження, неможливо [7, с. 252–253]. Тому наві'язування науковцям нормативів, притаманних проектній діяльності у практичній сфері, підштовхує їх до вибору на користь наукових проектів з передбачуваним результатом, фактично перешкоджаючи отриманню нового знання. Як актуальні трактуються найбільш зрозумілі практикам проблеми, що піддаються однозначному і почасти шаблонному вирішенню.

Отже, в галузі психології ні наукова спільнота, ні потенційні споживачі наукової продукції не мають на сьогоднішній день достатньо надійних засобів оцінювання актуальності пропонованих досліджень.

Це зумовлює потребу підвищення надійності експертних оцінок. Щоб вони були надійнішими, експерт має спиратися як мінімум на уявлення про номенклатуру проблем, які покликана розв'язувати психологічна наука, і про закономірності суспільного розвитку, що спричиняються до появи чи загострення цих проблем. На мою думку, такі уявлення почасти надає запропонована

свого часу теоретична модель типології та актуалізації соціально-психологічних проблем у межах культурно-історичного циклу [9]. Вона може слугувати і для вченого, який пропонує науковий проект, і для експерта, що оцінює його актуальність, своєрідною, як тепер модно казати, «дорожньою картою». На її основі можна з достатньою впевненістю визначити проблеми, які сьогодні слід розробляти в першу чергу, оскільки саме їхнього розв'язання суспільство «тут і тепер» об'єктивно потребує.

Але чи знімає це раз і назавжди всі суперечності, пов'язані з актуальністю психологічних досліджень, зокрема суперечність між когнітивною та соціальною актуальністю, і чи означає, що мають здійснюватися тільки найбільш актуальні, тобто найважливіші на даний момент з практичного погляду наукові проекти? «Наука – як півень, який кричить, коли навколо ще ніч: вона належить своєму часові, своєму моментові, лише якщо йому *передую*», – писав один з найвизначніших соціальних психологів сучасності **Сергій Московічі**, наголошуючи на потребі випереджувального розвитку соціально-психологічної науки [6, с. 450]. На жаль, сучасна соціальна психологія нерідко забуває цей заповіт класика і в гонитві за актуальністю досліджень потрапляє в пастку тотальної прив'язки до сьогодення: раз-по-раз лише починає розробляти навздогін проблеми, які вже поступово сходять з порядку денного, і не працює на випередження. Тим часом в історичній перспективі саме випереджувальний розвиток суспільних наук стає головною умовою їхньої соціальної релевантності.

Ідеться, звісно, не про напрацювання «методичних рекомендацій» на майбутнє (це було б смішно), а про виявлення закономірностей чи бодай тенденцій, знання яких може знадобитися в майбутньому. Актуальність дослідження, спрямованого на їх з'ясування, зазвичай правомірно розглядати лише в когнітивному аспекті, виходячи з логіки розвитку науки. Іншого критерію тут бути не може. Про соціальну актуальність такого дослідження до пори до часу говорити складно, хоча вона й може прогнозуватися, якщо припустити, що логіка розвитку тієї чи іншої суспільної науки з більшим чи меншим ступенем наближення узгоджується з логікою перебігу суспільних процесів.

За що отримують гроші науковці?

Звичайно, треба на речі дивитися реально. Стратегія випереджувального розвитку будь-якої наукової дисципліни неминуче тягне за собою ризики ймовірної незатребуваності отриманих результатів у найближчому або й віддаленому майбутньому. «Наука у своїй родовій позиції є способом отримання нового знання про навколишній світ шляхом виявлення в ньому властивостей і закономірностей, які, можливо, будуть, а можливо, й не будуть затребувані», – зазначає соціолог **О.В. Тихонов** [12, с. 10]. Ризики незатребуваності наукових результатів існують завжди, нікого не тішать, однак вони виправдані, оскільки компенсуються примноженням сукупного інтелектуального, а відтак і практично-перетворювального потенціалу наукової дисципліни.

Розуміння цієї істини спонукає виваженіше ставитись і до проблеми впровадження результатів наукової діяльності в суспільну практику. Про те, що не всі вони і тим паче не відразу можуть бути впроваджені, добре

знає кожен науковець. Більш того, цього не приховує й навчальна література для студентів. «Упровадження результатів дослідження – найважливіший момент наукової діяльності, оскільки кінцевою метою науки як галузі народного господарства є, природно, впровадження отриманих результатів у практику, – говорить в цитованому вище навчальному посібнику з методології наукового дослідження. – Однак слід застерегти від поширеного серед людей, далеких від науки, уявлення, що результати кожної наукової роботи мають бути обов'язково впроваджені... Нерідко дослідження проводяться для збагачення самої науки, арсеналу її фактів, розвитку теорії. І лише в міру нагромадження певної «критичної маси» фактів, концепцій відбуваються якісні стрибки впровадження досягнень науки в масову практику».

На підтвердження останньої тези автори посібника наводять приклад з історії мікології – науки про плісняви: «Хто тільки впродовж десятиліть не знущався над ученими-мікологами: плісняву треба знищувати, а не вивчати». І це тривало доти, доки 1940 року **А. Флемінг** не відкрив бактерицидні властивості пеніцилінів (різновиду плісняви). Створені на їхній основі антибіотики дали змогу лише під час Другої світової війни врятувати мільйони людських життів, а сьогодні ми собі навіть не уявляємо, як би без них обходилась медицина» [7, с.64–65].

Приклад, що й казати, переконливий. Проте наявність таких прикладів, схоже, не справляє враження на ті інституції і тих осіб, у чиїх руках перебувають владні та фінансові важелі керування наукою. Усупереч здоровому глузду вони насаджують думку у суспільстві, що вчені зобов'язані домагатися впровадження всіх без винятку результатів наукової діяльності, до того ж невідкладно. Інакше за що вони отримують гроші? І навіщо їхні дослідження?

Наука повсякчас відчуває на собі тиск цих не лише абсурдних, а й шкідливих для подальшого розвитку вимог. І не тільки українська, а й світова, і не тільки соціогуманітарна, яка є до них особливо вразливою, а й природнича, котра з огляду на недоступність свого предмета для «простого смертного», здавалось би, мала бути від них більш захищеною. Недаремно ж видатний британський фізик **Пітер Хігс** на прес-конференції з нагоди присудження йому Нобелівської премії за відкриття названого його іменем бозона (який ще називають «часточкою Бога»!) заявив: «Я сподіваюся, що в майбутньому це визнання цінності фундаментальних наук дозволить збагнути важливість проведення досліджень, які не мають перспективи швидкого практичного застосування» [14]. Тобто й представникам таких респектабельних наукових галузей, що роблять свої відкриття завдяки Великому андронному колайдеру, доводиться, як бачимо, займати оборонну позицію, захищатися від вимог негайно впроваджувати «все і вся».

Правда, за свідченням академіка **В.Г. Кременя**, держава Ізраїль щороку фінансує майже 300 наукових проектів і лише десять відсотків з них упроваджуються, але й ці десять відсотків забезпечують динамічне зростання тамтешньої економіки [5]. Що ж, якщо це відповідає дійсності, то ізраїльським ученим можна хіба позаздрити. Українські ж науковці про такі відсотки можуть лише мріяти.

Не бажаючи наражатися на ще більшу прискіпливість органів фінансового контролю, у Національній та національних галузевих академіях наук ухвалюють за висновками їхніх перевірок дедалі жорсткіші нормативні положення про впровадження результатів науково-дослідних робіт.

На виконання цих положень, ледве встигнувши завершити дослідження, науковці в масовому порядку змушені збирати купу всіляких довідок, актів та угод, які засвідчують, що отримані результати вже впроваджуються в практику. Мусять не лише організовувати, а й контролювати їхні упровадження, здійснювати протягом кількох років його моніторинг і систематично звітувати про нього.

Як неважко здогадатися, інколи ця бурхлива впроваджувальна діяльність лише імітується, відбувається переважно на папері, але все одно, подібно до “чорних дір” у глибинах Космосу, поглинає зусилля наукових колективів, котрі паралельно мають займатися своєю основною діяльністю – розробляти нову тему.

Саме так: упровадження чи його імітація здійснюються паралельно з розробленням нової теми за рахунок часу на її виконання і за одну й ту саму зарплату. Іншими словами, впровадженням результатів проведеного раніше дослідження вчений займається, отримуючи гроші нібито за наукову роботу, яку виконує в результаті поспіхом, з великою ймовірністю зниження її якості, не кажучи вже про руйнування мотиваційних спонук до неї. І нікому з державних функціонерів не приходить у його мудру голову, що це є фактично нецільовим використанням бюджетних коштів, спровокованим тими ж органами фінансового контролю, за висновками та рекомендаціями яких і відбувається ця вакханалія впровадження. Такою є ціна гри науки в піддавки з далекою від справжніх інтересів її розвитку бюрократією.

Не так ті вороги, як добрі люди

Утім заради справедливості треба визнати, що до творення “чорних дір” упровадження часом долучаються і їхні жертви. Маємо на увазі самих науковців. Так, деякі напрями психологічної науки радикально-постмодерністського штибу гучно проголошують “перехід від абстрактного та універсального до соціально корисного знання” [1, с. 66]. Як абстрактне та універсальне знання при цьому тавруються

фундаментальні наукові здобутки, експериментально встановлені факти та закономірності. Тобто під гаслами соціальної корисності висувається ідея відмови від фундаментальних психологічних досліджень, що нібито неспроможні нічого дати для розвитку нових соціальних практик.

Це заперечення психологічною наукою самої себе, своїх найсуттєвіших підвалин нагадує “дитячу хворобу”, на яку перехворіли на початку минулого століття світова література та мистецтво. Згадаймо, авангардистські літературно-мистецькі течії того часу замахувалися не менше як на докорінне перетворення дійсності (замість її відображення) і теж пропагували ідеї самозаперечення. Досить згадати, наприклад, **Володимира Маяковського**, що ставив за мету “знищити віршами вірші”, або **Фернана Леже**, який намагався звести живопис до створення артефактів декоративно-вжиткового призначення. Що з того вийшло – відомо. Нині від цих ідей і сліду не залишилося, а поезія та живопис залишаються – добре чи погано, але виконуючи притаманні їм пізнавальні та естетичні функції.

Одним з найрадикальніших adeptів самознищення науки в колишньому Радянському Союзі був її відомий методолог **Г.П. Щедровицький**, який доводив, що вона – минуле явище в історії людства і начебто вже зжила себе в нинішньому вигляді. Ми аж ніяк не хочемо сказати, що вся широко цитована дотепер спадщина цього, безперечно, оригінального мислителя не містить слушних думок. Але найбільш одіозні з них вочевидь потребують критичного ставлення.

Можна погодитися певною мірою з його тезою про те, що слід “вести дослідження так, аби результати їхні впроваджувались у практику” (а не просто впроваджувати в практику результати наукових досліджень, бо це, мовляв, тривіальність – загальне місце будь-яких бюрократичних програм розвитку науки), що потрібно закладати орієнтацію на практику в саму організацію досліджень [13, с. 140].

Але постає запитання: чи всіх досліджень?

Ну, нехай навіть переважної більшості. Однак чи й тих, що виконуються, приміром, на Великому андронному колайдері? Відповідь, мабуть, зрозуміла.

Звернімо увагу й на те, що жорсткий імператив упродовження, закладаючи міну під фундаментальні наукові дослідження, стає водночас інструментом, так би мовити, хірургічного видалення з науки її рефлексивної підсистеми. Методології науки, яка формує її самосвідомість, визначає шляхи дальшого розвитку, він узагалі не залишає місця. Цікаво, чи думав про це пан Щедровицький? І що робив би він, якби жив сьогодні і до нього прийшли б з перевіркою органи фінансового контролю? Якими б довідками підтверджував, що його напрацювання впроваджуються в практику?

Не думають про це, напевно, й ті психологи, котрі охоче підхоплюють його неоднозначні методологічні тези. Не всі вони, звичайно, ратують за знищення фундаментальної психологічної науки. Буває, навпаки, наполегливо обстоюють її право на існування, переконують, що вона таки корисна для суспільної практики, а в перспективі може стати ще кориснішою. Проте іноді захист фундаментальної психології ведеться з вельми сумнівних позицій, що навряд чи сприяють її розвитку.

Показовою в цьому плані можна вважати статтю **А.Л. Журавльова** та **Д.В. Ушакова** “Фундаментальна психологія і практика: проблеми і тенденції взаємодії”, опубліковану кілька років тому в російському “Психологическом

журнале”. У статті йдеться, за визначенням авторів, “про специфіку психологічної науки в контексті співвідношення фундаментальних експериментальних досліджень і практики” [2, с.6]. Як не дивно, практику вони зводять лише до психологічної практики, що відразу ж різко звужує запропоновану до розгляду проблему практичної релевантності результатів фундаментальних психологічних досліджень, переводить її у площину обговорення претензій, які вже набили оскомину, з боку практичних психологів до академічної психології. Проте не це видається головним ганджем статті, а сама постановка проблеми, що постулює безпосереднє використання у психологічній практиці результатів фундаментальних досліджень.

Автори кладуть в основу своїх міркувань методологічний підхід **Я.О. Пономарьова**, який виокремлював три типи наукового знання – *споглядально-пояснювальний*, *емпіричний* і *дієво-перетворювальний*. На думку А.Л. Журавльова та Д.В. Ушакова, споглядально-пояснювальний тип узагалі не вартий уваги, оскільки належить до науки доекспериментального періоду. Тому далі вони ведуть мову лише про особливості емпіричного і дієво-перетворювального типів. Емпіричний тип характеризується як такий, що продукує локальні моделі психологічних механізмів та умов перебігу психічних процесів, а дієво-перетворювальний – як спроможний інтегрувати ці моделі, упорядковувати їх на структурно вищому рівні організації психічних явищ. Відповідно розмежовуються локальна та глобальна сфери

практики (уже вочевидь не тільки психологічної): локальна передбачає вирішення практичних завдань регулювання окремих дій людини, тоді як глобальна пов'язана із завданнями, що стосуються функціонування "цілісної особистості", з якими має справу, наприклад, психотерапія.

На нинішньому етапі розвитку фундаментальна експериментальна психологія, як стверджується в статті, розробляє переважно локальні моделі. Такі моделі успішно застосовуються і приносять значну користь, скажімо, в інженерній психології, оскільки є цілком достатніми для сприяння оптимізації взаємодії людини з технічними системами різної складності. Суттєво менш ефективними виявляються локальні моделі у тих сферах практичної діяльності, де потрібно охопити процеси, що належать до рівня людської особистості в цілому. Цим і пояснюється розчарування консультативної практики фундаментальною психологією. Але й тут, на думку авторів статті, можна доволі плідно використовувати локальні моделі як допоміжні засоби, що надають необхідну додаткову допомогу кваліфікованому спеціалістові.

Що для цього потрібно? Слід шукати шляхи "ефективного застосування локальних моделей, які можуть бути використані кваліфікованим клініцистом для вироблення оптимальної лінії психотерапевтичної допомоги" [там само, с. 9]. Саме на пошук цих шляхів і спрямовуються зусилля російських науковців, що працюють під керівництвом авторів. У статті наводяться приклади (зокрема пов'язані з виявленням зовнішніх і внутрішніх умов розвитку посттравматичних стресових розладів у різних категорій людей і в різних травматичних ситуаціях), які мають засвідчити: фундаментальна психологія поступово «намацує» підходи до аналізу різних важких життєвих ситуацій, потрапляння в які й приводить людей у кабінети психологів, соціальних працівників, психотерапевтів тощо.

Не буду дискутувати з авторами щодо правомірності тлумачення завдань, які розв'язує психотерапевт у роботі з клієнтом, як глобальної сфери практики (хоча така дискусія й напрошується, адже якщо ці завдання вважати глобальними, то який тоді термін підібрати для тих, що вирішуються у процесі організаційного консультування, розроблення проблематики масових явищ, великих груп і суспільства в цілому?). Утримаюсь і від полеміки з приводу можливості безпосереднього використання інтегрованих моделей психічних явищ у психологічній практиці. Принципові заперечення викликає інше.

Розглянута стаття апіорі ототожнює всю психологічну науку з фундаментальною, а останню – з експериментальною. Такі ототожнення призводять до підміни понять, що, у свою чергу, тягне за собою деформацію усталених у наукознавстві уявлень про належний алгоритм взаємодії науки з практикою. Свідомо чи мимохіть фундаментальні дослідження зводяться до рівня прикладних, бо ж попри всю важливість "намацування" умов, які приводять людину в

кабінет психотерапевта, це все ж таки завдання прикладного дослідження, котрому, оскільки воно здійснюється з використанням експериментального методу, приписується статус фундаментального. При цьому неправомірно звужується саме поняття фундаментальних досліджень, адже відомо, що деякі науки, наприклад економіка, отримують фундаментальні результати й за допомогою інших, неекспериментальних методів.

Але важливіше наразі підкреслити, що зведення фундаментальних досліджень до рівня прикладних підриває пізнавальний потенціал психологічної науки, унеможлиблює її випереджувальний розвиток, відсуваючи в далеку перспективу напрацювання тих же інтегрованих моделей. Логічно обґрунтований ланцюжок "фундаментальна наука – прикладні дослідження – практика" розривається. На фундаментальну науку покладаються невластиві їй завдання вироблення практично релевантного знання, а відтак його якомога швидшого та ширшого впровадження, замість того, щоб ставити питання про розвиток прикладних досліджень, які власне й мають виробляти це знання, безпосередньо обслуговуючи різні сфери суспільної практики*.

Фундаментальні і прикладні дослідження: відновлення порушеного балансу

Не можна, на жаль, похвалитися належним розвитком прикладних досліджень і в Україні. У 1990-х роках було ухвалено урядові рішення на підтримку фундаментальної науки. Це відіграло на той час позитивну роль, уберегши її від цілковитого руйнування, але спричинило водночас прогресуючу деградацію науки прикладної, негативні наслідки розвалу якої торкнулися, зрештою, й фундаментальної науки. Оскільки державні установи і суб'єкти господарювання замовляють прикладні розробки вкрай рідко, а потреба у вирішенні практичних завдань існує, то фундаментальні дослідження, які фінансуються з державного бюджету, часто набувають квазіприкладного характеру, що, м'яко кажучи, не сприяє отриманню нових, справді фундаментальних знань. Тих знань, що якраз і потрібні для розгортання інноваційних прикладних досліджень. Отже, утворюється заворожене коло, з якого годі вирватися, не змінивши докорінно стосунків науки і практики, що склалися де-факто.

Українське законодавство чітко розрізняє поняття фундаментальних і прикладних досліджень. *Фундаментальні дослідження* тлумачаться як спрямовані на одержання нових знань про закономірності організації та розвитку природи, суспільства, людини, їх взаємозв'язків. При цьому вказується, що результати фундаментальних наукових досліджень, якими є гіпотези, теорії, нові методи пізнання, відкриття законів природи, невідомих раніше явищ і властивостей матерії, виявлення закономірностей розвитку суспільства тощо, не орієнтовані на безпосереднє практичне використання у сфері економіки. Натомість *прикладні наукові дослідження* визначаються як такі, що мають на меті одержання і використання нових знань для практичних цілей, конкретних пропозицій щодо виконання актуальних науково-технічних та суспільних завдань [3].

*Звісно, в сучасних умовах, які висувають на перший план завдання технологічного прогресу, грань між прикладними і фундаментальними дослідженнями іноді стирається, окремі прикладні дослідження можуть наближатися за своїм характером до фундаментальних і дослідження фундаментально-технологічного типу є можливими [15]. Але це не відміння засадничої різниці фундаментальної і прикладної науки в цілому, зокрема щодо іншого когнітивного та соціального статусу отриманого наукового знання.

Однак законодавчо закріплене розмежування фундаментальних і прикладних досліджень повністю зводить нанівець жорсткий імператив упровадження будь-якої наукової продукції, про який ішлося вище. Наведемо до прикладу фрагменти “Положення про впровадження результатів науково-дослідних робіт Національної академією педагогічних наук України”, затвердженого постановою Президії НАПН України від 19 травня 2011 року, яке регламентує зокрема й порядок упровадження результатів психологічних досліджень, що здійснюються в межах Академії:

« 2. Форми впровадження результатів НДР та його підтвердження

2.2. Результати фундаментальних досліджень можуть реалізовуватись у:

- плануванні та виконанні нових НДР;
- науковій продукції (монографіях, збірниках наукових праць, матеріалах конференцій тощо), а також у навчальній, довідковій продукції, електронних ресурсах;
- державних стандартах освіти, навчальних планах;
- аналітичних матеріалах; матеріалах до державних доповідей; експертних висновках, зокрема щодо актуальних проблем освіти і науки, освітніх інновацій, навчальної літератури, засобів навчання, проектів нормативно-правових документів, державних і галузевих програм;
- рекомендаціях міжнародних і всеукраїнських конференцій, інших науково-практичних заходів;
- іншій продукції.

2.4. Результати прикладних досліджень можуть реалізовуватись у:

- навчальній продукції: навчальних програмах; підручниках; навчальних, навчально-методичних, методичних, навчальних наочних посібників; курсах, текстах, конспектах лекцій; методичних рекомендаціях; хрестоматіях; збірниках творів; практикумах; альбомах; засобах навчання (навчально-наочних ігрових посібниках; атласах; навчальних картах; відео- та аудіовізуальних засобах навчання; електронних засобах навчального призначення; електронних засобах загального призначення);
- довідковій продукції (енциклопедіях; енциклопедичних, мовних, тлумачних, термінологічних словниках; довідниках, каталогах);
- електронних ресурсах;
- державних стандартах освіти, навчальних планах;
- аналітичних матеріалах; матеріалах до державних доповідей; експертних висновках, зокрема щодо актуальних проблем освіти і науки, освітніх інновацій, навчальної літератури, засобів навчання, проектів нормативно-правових документів, державних і галузевих програм;
- рекомендаціях міжнародних і всеукраїнських конференцій, інших науково-практичних заходів;
- іншій продукції.

2.5. Відомості, що підтверджують упровадження результатів фундаментальних і прикладних НДР:

- договір на виконання нової НДР, розпочатої за підсумками виконання фундаментального дослідження;
- грифи або свідоцтва Міністерства освіти і науки,

молоді та спорту України про визнання відповідності педагогічним вимогам засобів навчання та обладнання навчального і спеціального призначення;

— документи, що підтверджують розповсюдження наукової, навчальної, довідкової продукції, зокрема акт, лист-підтвердження (заявка) про її розподіл тощо;

— угоди, що передбачають упровадження результатів НДР, із органами державної влади та місцевого самоврядування, навчальними закладами, підприємствами, організаціями;

— довідки (акти) про впровадження результатів НДР, видані органами державної влади та місцевого самоврядування, навчальними закладами, підприємствами, організаціями;

— сертифікати, патенти, авторські свідоцтва;

— електронні адреси порталів, веб-сайтів, електронних бібліотек;

— документи та матеріали, підготовлені з використанням результатів НДР:

— концептуальні документи, висновки експертизи, пропозиції до проектів нормативно-правових документів, державних і галузевих програм, державних доповідей;

— аналітичні матеріали та доповідні записки щодо підвищення якості освіти;

— висновки експертизи освітніх інновацій, навчальної літератури та засобів навчання;

— державні стандарти освіти, навчальні плани”.

Спробуйте знайти в наведених фрагментах істотні відмінності між формами впровадження результатів фундаментальних і прикладних НДР. Спробували? Отож-бо. Єдиний натяк на них можна виявити хіба що там, де говориться про планування та виконання нових НДР на основі результатів проведеного фундаментального дослідження. Але цей натяк буквально “тоне” в похмурій схожості, ба, майже ідентичності інших форм упровадження, що дає підстави вимагати від виконавців фундаментального дослідження такої само бурхливої впроваджувальної активності, як і від розробників прикладної теми.

Та навіть якби Положення й допускало обов’язкове впровадження результатів фундаментальних досліджень лише у формі “планування та виконання нових НДР”, така вимога все одно була б надто грубою і прямолінійною, несумісною зі специфікою фундаментальної науки. Теза про те, що фундаментальні напрацювання мають використовуватись у прикладних дослідженнях, загалом, звісно, правильна. Однак треба пам’ятати, що головна місія фундаментальних досліджень (якщо вони дійсно фундаментальні, а не квазіприкладні) – забезпечувати випереджувальний розвиток науки, а коли саме і для якої прикладної тематики знадобляться отримані результати заздалегідь передбачити зазвичай неможливо. Отже, неможливо, як правило, спланувати і їхнє впровадження, тим паче за схарактеризованих вище умов деградації прикладної науки.

Тому треба не домагатися – всупереч здоровому глузду і чинному законодавству – безумовного впровадження в практику результатів фундаментальних досліджень, а підвищувати рівень їхньої фундаментальності, не допускати виродження їх у квазіприкладні, за підсумками виконання яких плануються нові, знову ж такі квазіприкладні, науково-дослідні роботи. Це – з одного боку. А з другого – потріб-

но створювати умови для широкого розгортання прикладних досліджень, які мають спрямовуватися на вирішення актуальних нині і прогнозно актуальних в майбутньому проблем. Адже що більше буде прикладних досліджень, то вищою буде й імовірність використання в них фундаментальних напрацювань.

Новий Закон України “Про наукову і науково-технічну діяльність” дає на це певні надії. На утворений згідно з ним Національний фонд досліджень України покладається стимулювання як фундаментальних, так і прикладних досліджень. Тож, як кажуть, дай Боже.

Широке розгортання прикладних досліджень за раціональної, методологічно виваженої їхньої організації матиме величезний позитивний ефект. Наприклад, дасть змогу поставити, так би мовити, на потік розроблення нових технологій практичної діяльності, сприятиме технологізації наукового знання, про нагальну потребу якої для соціальної психології говорилося й раніше [10]. При цьому з'явиться можливість реалізовувати без негативних побічних наслідків усі ті розумні, але надлишково генералізовані рекомендації, які нині неправомірно адресуються фундаментальній науці: проводити дослідження за так званим “коротким циклом” [4], закладати впровадження в саму організацію дослідження [13], розробляти умови практичного застосування локальних моделей [2] тощо.

Вартими уваги є й висловлювані офіційними особами пропозиції розподіляти державне фінансування на галузеві прикладні наукові дослідження через систему конкурсів, які мають проводитися відповідними профільними міністерствами та іншими центральними органами виконавчої влади. На думку керівництва Комітету з питань науки і освіти Верховної Ради України, це, з одного боку, диверсифікує джерела фінансової підтримки для дослідників, а з другого – зумовить більш фаховий відбір виконавців такого типу наукових розробок [11].

Проте, погоджуючись загалом із такими пропозиціями, слід водночас зробити суттєве застереження. Марно сподіва-

тися, що запропонований розподіл фінансування на прикладні дослідження через профільні органи виконавчої влади автоматично забезпечить упровадження отриманих результатів. Упровадження наукових рекомендацій, розроблених технологій та інших результатів досліджень (особливо, коли йдеться про соціогуманітарні науки) відбувається насамперед у головах людей, яким ці результати адресовані. У кожному конкретному випадку вони реально впроваджуються не науковцями, а практиками, за сприяння науковців. Тому стосунки між замовниками та виконавцями прикладних досліджень доцільно врегульовувати на основі договорів, що покладають відповідальність на виконавця за якість очікуваного результату, а на замовника – за його впровадження в практику чи практичне використання.

Не варто також обмежуватися лише розподілом державного фінансування. Належить розробити закони та нормативні акти, які б стимулювали попит на прикладні дослідження та наукові послуги з боку приватного сектора, суб'єктів господарювання.

Необхідно, крім того, позбутися технократичного погляду на проблему впровадження в практику здобутків соціогуманітарних наук, усвідомити нарешті, що соціогуманітарне знання принципово відрізняється від науково-технічного іншим характером продукованих ідей. На відміну від технічних наук, де ідея втілюється не інакше, як у вигляді певної розробки, соціогуманітарні науки можуть упроваджувати кращі із своїх ідей (до речі, це стосується насамперед ідей фундаментального рівня) безпосередньо в суспільну свідомість. Таке трапляється, звичайно, нечасто. Але саме в цьому сенсі говорять, що “ідеї оволодівають масами”.

Отже, ефективність психологічної науки слід оцінювати не лише за одіозним показником довідок про впровадження, а (можливо передовсім) виходячи з того, чи змінюється в бажаному напрямку світосприйняття людей, чи розвивається їхнє інноваційне мислення. ■

Література

1. Гусельцева М. С. Постмодернистские перспективы развития психологии. Теория и методология психологии: Постнеклассическая перспектива. М.: Ин-т психологии РАН, 2007. С. 45–73.
2. Журавлев А. Л. Фундаментальная психология и практика: проблемы и тенденции взаимодействия. Психологический журнал. 2011. Т. 32, №3. С. 5–16.
3. Закон України “Про наукову і науково-технічну діяльність”. Голос України. 2016. 15 січ.
4. Кочубейник О. М. Криза вітчизняної науки як соціальний діалог: проекція в дискурсивний вимір. 36. статей НАПН України “Наукові студії із соціальної та політичної психології”. К.: Міленіум, 2016. Вип. 37 (40). С. 26–38.
5. Кремень В. Провідні країни у практику впроваджують лише десять відсотків від усіх наукових проектів. Але вони забезпечують динамічне зростання економіки! Голос України. 2017. 17 листоп.
6. Московичи С. Век толп: исторический трактат по психологии масс. М.: Академический проект, 2011. 395 с.
7. Новиков А. М. Методология научного исследования. М.: Книж. дом “ЛИБРИКОМ”, 2010. 280 с.
8. Слюсаревський М.М. Соціальна психологія: погляд у минуле в ім'я грядущого. Світогляд. 2015. № 3(53) С. 18–21.
9. Слюсаревський М.М. Суспільне життя і соціальна психологія: спроба співвіднесення траєкторій розвитку. Практична психологія та соціальна робота. 2012. № 7. С. 1–5.
10. Слюсаревський М.М. Соціальна психологія як наука: концептуальні засади, стан і стратегія розвитку. 36. статей НАПН України “Наукові студії із соціальної та політичної психології”. К.: Міленіум, 2008. Вип. 19 (22). С. 3–23.
11. Співаковський О. Реформа науки – основа розвитку держави. Голос України. 2017. 15 листоп.
12. Тихонов А. В. Отечественная социология: проблемы выхода из состояния преднауки и перспективы ее развития. Социологические исследования. 2011. № 6. С. 3–13.
13. Щедровицкий Г. П. Методологическая организация сферы психологии. Методология и история психологии. 2007. Т. 2. Вып. 3. С. 133–151.
14. Nobel celebrations for Peter Higgs [Electronic resource]. – Access mode : <https://www.ed.ac.uk/news/2013/nobel-081013>.
15. Preparing for 21-st century: Science and technology policy in new era. Statement from the presidents of the National Academy of Science, National Academy of Engineering and the Institute of Medicine. October 1997 [Electronic resource]. – Access mode : <http://www2.nas.edu/new/2176.html>. 7 p.